

**ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ПІДПРИЄМСТВ
АГРОПРОМИСЛОВОГО КОМПЛЕКСУ У РИНКОВИХ УМОВАХ**

Розглянуто методологію підвищення ефективності сільськогосподарських підприємств на основі раціональних розмірів, спеціалізації та концентрації в умовах приватної власності на землю і засоби виробництва. Досліджено переваги великих підприємств над малими. Надана оцінка рівня ресурсного забезпечення господарств та економічна ефективність їх діяльності, залежно від розмірів підприємств.

Узагальнено стан трансформації власності в реформованих аграрних формуваннях, її правове забезпечення та вплив на ефективність функціонування сільськогосподарських підприємств.

Ключові слова: ефективність підприємств агропромислового комплексу; спеціалізація виробництва, концентрація виробництва, засоби виробництва.

V. A. BORISOVA
Khmelnitsky National University**IMPROVEMENT OF THE EFFECTIVENESS OF WORK OF AGROINDUSTRIAL
COMPLEX ENTERPRISES IN MARKET CONDITIONS**

Abstract – We considered a methodology of improvement of agricultural enterprises on the basis of sustainable proportions, specialization and concentration in terms of private ownership of land and means of production. The benefits of large enterprises over small ones are investigated. We gave an estimation of the level of resource supply of farms and economic efficiency of their activities, depending on their size. The state of transformation of ownership in the reformed agrarian formations, its legal framework and impact on the efficiency of agricultural enterprises functionality are generalized.

Key words: system: efficiency of enterprises of agroindustrial complex, specialization of production, the concentration of production, means of production.

В умовах становлення ринкових відносин проблема ефективності функціонування підприємств агропромислового комплексу стає особливо актуальною.

Постановка проблеми. В аграрному секторі економіки України з переходом до ринкових відносин відбулися глибокі трансформаційні процеси. Так як аграрне виробництво функціонує за економічними законами, притаманними національному господарству ці процеси можна характеризувати як об'єктивні. Однак глибока економічна криза, помилки в роботі державних органів управління внаслідок відсутності виваженої державної аграрної політики привели до негативних наслідків аграрної реформи. За рівнем розвитку сільськогосподарського виробництва Україну відкинуто на багато десятиліть.

На нашу думку, одним з напрямів покращення ситуації у сільському господарстві України у процесі формування інституту приватної власності слід вважати його подальший розвиток на основі спеціалізації, концентрації та раціональних розмірів підприємств.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблемні питання стосовно ефективності функціонування сільськогосподарських підприємств у сучасних ринкових умовах відображені у працях багатьох вітчизняних та зарубіжних вчених: Лобас М.Г., Оболенського К.П., Догиля Л.Ф., Семенова Б.Д., Плаксієнко В.Я., Константинова С.А., Мельник Л.Ю., Мекаренка П.М., Котова Г.Г., Горлова С., Степаненко І.Ф., Нагаєва В.М., Гусакова В.Г., Милисердова В. та ін. Названі науковці у своїх дослідженнях розкривають актуальність питань щодо ефективності функціонування сільськогосподарських підприємств в Україні.

Формулювання цілі статті. Метою статті є обґрунтувати теоретичні основи підвищення ефективності підприємств агропромислового комплексу на основі раціональних розмірів, спеціалізації та концентрації в умовах приватної власності на землю і засоби виробництва. В ряді актуальних досліджень тенденцій, притаманних розвитку світового сільського господарства є концентрація виробництва.

Концентрація виробництва це процес зосередження працівників, засобів виробництва, наукових досліджень, інформаційних систем на великих підприємствах. Велике виробництво має техніку – економічні переваги над дрібним, що виявляється у вищій продуктивності праці та зниженні витрат на одиницю виробленої продукції і це є об'єктивною основою концентрації. Це досягається завдяки тому, що великі господарства мають кращі можливості для раціональної організації виробництва, його матеріально – технічної бази, ефективніше застосовують сучасну техніку, впроваджують досягнення аграрної науки, з меншими витратами реалізують вироблену продукцію а також економією непрямих і деяких інших витрат, оскільки все відбувається у більших масштабах. Чим більше підприємство, тим менші суми капіталовкладень вони потребують.

Поділяємо думку багатьох вітчизняних і іноземних вчених про те, що лише у великих підприємствах забезпечується висока ефективність сільськогосподарського виробництва.

Ми погоджуємося з думкою Л.Ю. Мельника та М.П. Макаренка, відповідно якої, виробничо-економічний ефект великого (за земельними масивами) сільськогосподарського виробництва, виявляється за інших однакових умов у наступних моментах:

– чим більші підприємства, тим більше вони мають можливість ефективніше використовувати основні виробничі фонди, виробничу і соціальну інфраструктуру, застосовувати нову техніку і технологію. Адже, при зменшенні розмірів землекористування, такого ресурсу, як техніка, потрібно більше, крім того, значно знижується ефективність використання основних засобів через недовантаження машин протягом року, сезону робіт. Відповідно виникають додаткові витрати супутніх ресурсів, пов'язаних із забезпеченням використання техніки, будівництвом пунктів технічного обслуговування, гаражів, стоянок, заправних пунктів і т. ін.; ускладнюється система інженерно-технічного забезпечення. Крім того, значно збільшується штат обслуговуючого персоналу, відбуваються зміни у забезпеченні іншими ресурсами, пов'язаними з подальшою переробкою і транспортуванням виробленої продукції.

На великих підприємствах оптимальних розмірів ефективність використання виробничих ресурсів у 2–3 рази вища;

– з точки зору раціонального використання землі – чим більше підприємство, тим більш раціональне використання земельних ресурсів. Це пов'язано з тим, що вони мають набагато більше можливостей для застосування науково обґрунтованої системи чергування культур (сівозмін). Важко переоцінити значення застосування сівозмін у збереженні й підвищенні родючості ґрунтів, а отже, як наслідок – підвищення врожайності культур, навіть, якщо немає можливості вносити достатню кількість мінеральних добрив.

– завдяки спеціалізації та кооперації праці, чим більше підприємство, тим ефективніше воно використовує робочу силу, що сприяє підвищенню її продуктивності;

– великі підприємства мають можливість здійснювати первинну обробку або переробку сільськогосподарської продукції, її зберігання і реалізовувати у терміни із сприятливою кон'юнктурою а не тоді, коли пропозиція вища від попиту.

Крім того, М.П. Макаренко зазначає, що великі господарства мають більші можливості щодо закупівлі нової техніки і застосування прогресивних технологій. Так, у США вони, використовуючи досягнення науково – технічного прогресу, здійснюють небачену раніше концентрацію і централізацію сільськогосподарського виробництва, застосовують ресурсощадні технології. Такі господарства дуже продуктивні і високоефективні. У США великі фермерські господарства із середнім розміром із середнім розміром земельних угідь 2,7 тис. га виробляють продукції з кожного гектара у сім разів більше, ніж фермери, які мають приблизно середньостатистичний розмір земельних угідь – 168 га.

У наш час невід'ємним явищем економічного життя є науково-технічний прогрес, який супроводжується концентрацією виробництва. В подальшому, на нашу думку, будуть спостерігатися тенденції до скорочення дрібнотоварного виробництва. За матеріалами департаменту рільництва США у найближчому майбутньому передбачається концентрація виробництва 80 % сільськогосподарської продукції у 55–60 тис. великих аграрних підприємствах. За іншими оцінками, 1 % найбільших ферм зможе виробляти понад половину сільськогосподарських продуктів, які щорічно споживаються в США. Водночас найдрібніші та дрібні господарства, які кількісно переважають, вироблятимуть менше 1 % валової продукції, причому кількість ферм, вірогідно скоротиться від 2,06 млн до 1,1 млн. Що стосується західнонімецьких земель, то у місцевих фермерських господарствах спостерігається тенденція до збільшення обсягів інвестицій при одночасному прагненні до розширення господарських угідь, а також до формування ферм із побічним виробництвом.

Однією з причин, які зумовлюють малий розмір більшості західнонімецьких ферм є малий розмір більшості ферм, похилий вік фермерів, а також те, що основна частина західнонімецьких фермерів традиційно працює у своїх господарствах і не шукає інших занять. У західнонімецьких федеральних землях вік третини фермерів становить 55 років і більше. Впевненими в тому, що їхня справа буде продовжена спадкоємцями є тільки 40 % із них. Щодо країн Європейського Союзу, розвиток сільського господарства супроводжується витісненням дрібних господарств великими. За останні 45 років кількість дрібних фермерських господарств у Західній Європі зменшилась у 4,5 рази, у країнах ЄС – у 3–6 %.

Розглянемо ситуацію у країнах СНД. Структура сільського господарства Білорусі: на базі колгоспів та радгоспів діють 2450 великих товарних агроформувань. Розмір агроформувань становить близько 3000 га. Ці підприємства виробляють 50 % валової продукції сільського господарства і понад 90 % товарної, яка надходить на внутрішній і зовнішній ринок; із середнім розміром близько 25 га угідь, (у тому числі 15 га ріллі), діє 2700 фермерських господарств. У цих підприємствах виробляється близько 50 % валової продукції сільського господарства, з якої товарна становить менше 10 %.

Відповідно, основними виробниками товарної продукції в Білорусі є великі сільськогосподарські підприємства різних організаційно-правових форм (акціонерні товариства, товариства з обмеженою відповідальністю, закриті акціонерні товариства, кооперативи тощо).

У російських великих аграрних формуваннях (сільськогосподарські виробничі кооперативи – 41 %, закриті акціонерні товариства 14,3 %, товариства з обмеженою відповідальністю – 10,4 %). За 1990-ті роки площа сільгоспугідь зменшилась на 50 млн га, однак вони виробляють 92 % зерна, 94 % цукрових буряків, 86 % насіння сояшнику, 70 % яєць, 49 % молока, 39 % м'яса, 38 % шерсті, 21 % овочів. Фермерські (селянські) господарства, яких налічується понад 261 тис., вирощують 7,1 % зерна, 12,6 % насіння сояшнику, 2,1 % овочів, виробляють 1,7% м'яса і молока. Господарства населення (їх 16 млн), стали основними виробниками картоплі (92 %), овочів (77 %), худоби і птиці (59,4 %), молока (49,7 %). Кількість господарств із державною власністю не досягає 10 % – вони виробляють сортове насіння та племінну худобу.

На нашу думку, в соціальному плані велике підприємство з колективним господарюванням має більші можливості для використання об'єктів соціальної інфраструктури, забезпечивши працівникам досить сприятливі соціально-культурні й побітові умови життя. Але переваги великотоварного виробництва досягаються тільки у певних межах, тобто з урахуванням раціонального рівня концентрації виробництва. Цей рівень визначається сферою і видом виробництва.

Закон концентрації виробництва має свої оптимальні межі, щодо розмірів економічно-ефективних підприємств. На думку Л.Ю. Мельника та М.П. Макаренка, обмеження переваг великого виробництва в оборотку землі, зумовлюється такими чинниками:

– транспортний чинник у сільському господарстві набуває особливо важливого значення. Річ йде про витрати на внутрішньогосподарські перевезення і переїзди, кількість яких збільшується з підвищенням концентрації виробництва. Але це твердження правомірне лише для тих підприємств у яких неоптимальні розміри й для певного рівня розвитку науково-технічного прогресу.

– як правило, на підприємствах не раціонально великих розмірів зайнято багато працівників. При таких умовах послаблюється контроль за технологічними процесами, знижується ефективність управління або дорожчає система управління підприємством, а також важко забезпечити зацікавленість та відповідальність кожного члена колективу в ефективному використанні землі й інших засобів виробництва – тобто тут рівень концентрації обмежений природними чинниками.

– чим більше виробництво у сільському господарстві, тим більших площ воно потребує.

– у сільському господарстві багато видів виробництв можуть бути рентабельними в межах “малого” і навіть “дрібного” бізнесу, наприклад, городництво, садівництво та ін.

– невеликі підприємства в аграрному виробництві можуть досягти ефекту масштабу шляхом кооперації між собою, поглиблення спеціалізації, інтеграції з підприємствами третьої сфери АПК.

Особисті селянські господарства є кращими в порівнянні з великомасштабними сільськогосподарськими агроформуваннями, які використовують найману робочу силу, тому що господарства населення прагнуть мінімізувати “адміністративні витрати” – вважає В.Г. Ткач. Через те, що, що члени сім'ї мають прибуток від усіх доходів, вони мають більші стимули до праці; поділяють усі ризики; можуть бути гнучкіше використані у виробництві без витрат на пошук і залучення робочої сили. Ці твердження означають, що важливий негативний ефект розміру підприємства існує там, де сільськогосподарські роботи ведуться на великій території, або у спосіб, що потребує значної частки несім'яної робочої сили. Але ми не поділяємо дане твердження, тому, що, як свідчить вітчизняний досвід, фермерські господарства не здатні забезпечити продовольчу безпеку держави.

У зв'язку з особливостями виробництва сільськогосподарської продукції та її переробки перевага концентрації виробництва проявляється лише до певної межі – зазначають Ф.П. Кіценко та С.В. Тивончук. Це означає, що розміри господарств мають бути оптимальними, тобто сприяти найефективнішому використанню трудових ресурсів, земельних угідь і засобів виробництва, а отже забезпечувати найнижчу собі вартість одиниці продукції. Можемо виділити наступні переваги сільськогосподарських підприємств з раціональними розмірами порівняно з великими малими, з якими ми погоджуємося:

– стійкість і стабільне виробництво в умовах конкуренції та диспаритету цін на сільськогосподарську продукцію і продукцію промисловості, якої потребують аграрні підприємства;

– більша пристосованість до попиту ринку на різні види продукції;

– в господарствах інтенсивного типу є можливість залучити інвесторів.

Оскільки земля у сільському господарстві є головним засобом виробництва, то в потенційному аспекті (а не за результатами виробництва) вона має бути основним чинником визначення оптимальних розмірів підприємства. Необхідно при цьому враховувати родючість ґрунту, кліматичні умови, місце знаходження земельної ділянки, її відстань від садиби, виробничу спеціалізацію господарства.

За земельною площею розміри сільськогосподарського підприємства визначаються сукупністю великої кількості чинників, часто різноспрямованої дії, а саме:

– спеціалізація та виробничий напрям,

– рівень інтенсивності,

– технічна оснащеність і всебічна механізація всіх процесів праці,

– особливості технології виробництва основних видів продукції,

– характер транспортних і технічних засобів зв'язку,

– стан дорожнього господарства,

– конфігурація, рельєф і склад земельних угідь,

– контурність і меліоративний стан земельних ділянок,

– водозабезпеченість, розміщення населених пунктів по території господарства,

– зручності управління господарством і деякі інші.

Умовно ці чинники можна поділити на дві групи.

До першої групи чинників, які діють у бік збільшення розмірів господарства за земельною площею належать:

– підвищення рівня механізації на основі впровадження більш досконалої сільськогосподарської техніки, необхідної для ефективного використання великих земельних масивів, ферм і т. ін.;

- будівництво насиченої мережі внутрішньогосподарських і міжгосподарських упорядкованих доріг, підвищення забезпеченості транспортними засобами, а також удосконалення технічних засобів зв'язку;
- створення замість існуючих сіл та інших дрібних населених пунктів великих і упорядкованих селищ міського типу, в яких концентруватиметься більша частина працівників сільськогосподарського підприємства;
- підвищення загальноосвітнього та культурного рівня, професійної спеціалізації всіх працівників, кваліфікації керівників та спеціалістів.

До другої групи чинників, що які діють у бік збільшення розмірів господарства за земельною площею відносять:

- інтенсифікація виробництва, введення в посіви просапаних культур і збільшенню щільності поголів'я худоби і птиці, впровадження новітніх систем землеробства і тваринництва;
- трансформація земель, поліпшення малопродуктивних сіножатей, пасовищ і продуктивніше використання наявних в господарстві земельних угідь за рахунок зрошування, меліорації тощо.

Для того, щоб визначити оптимальний розмір господарства, слід вичерпно враховувати конкретні умови, численні й суперечливі фактори, що впливають на його розміри. Але деякі з цих факторів не обліковуються статистичною звітністю або обліковуються частково. Наприклад, складно облікувати такі чинники, як керованість господарства, розміщення населених пунктів і можливості їх зселення, можливості культурно-побутового обслуговування населення тощо. Тим не менш, необхідно враховувати і зважувати, по можливості всі чинники.

За рахунок введення в обробіток нових земель, підвищення інтенсивності сільського господарства, удосконалення механізму оренди відбувається укрупнення сільськогосподарських підприємств.

По суті, проблема оптимальних розмірів господарств зводиться до вирішення наступних питань:

- чи для високопродуктивного використання сучасної техніки та організації тваринництва у великих масштабах достатня земельна площа сільськогосподарського підприємства за розміром і складом угідь;
- чи можливо у зв'язку з дуже великими розмірами господарства (внаслідок неодноразових укрупнень) управляти цим господарством з дотриманням передбачених статуту демократичних норм, чи відповідають розміри, що склалися, вимогам раціонального використання сучасної техніки і науково обґрунтованої організації підприємства;
- що слід зробити для того, щоб довести розміри внутрішньогосподарських підрозділів до раціонального оптимуму.

Якщо збільшення господарства дозволяє:

- розширити площу ріллі до великих суцільних масивів, які є необхідними для високопродуктивного використання сучасної техніки;
- поліпшити природні кормові угіддя, завдяки чому зміцнити кормову базу, без чого неможливе створення товарного тваринництва;
- покращити забезпеченість господарства доступними природними водоймами і привести все землекористування за розміром і конфігурацією до стану, який найкращими чином відповідає вимогам експлуатації меліоративних систем;
- поліпшити забезпеченість робочою силою, матеріальними засобами й одержати істотну економію за рахунок загальногосподарських і управлінських витрат – воно є виправданим у виробничому відношенні. Але, якщо збільшення не відповідає цим вимогам, воно є не виправданим з виробничо-економічного боку.

Спеціалізація є одним із найважливіших факторів підвищення ефективності будь-якого виробництва. Спеціалізація сільськогосподарського виробництва це суспільний поділ праці, при якому засоби виробництва і робоча сила зосереджуються на виробництві відповідного виду товарної продукції з урахуванням природно-економічних умов. Основна мета спеціалізації – раціональний розвиток галузей рослинництва і тваринництва в кожному господарстві, районі, області, зоні країни з урахуванням природно-економічних умов.

Спеціалізація є ефективною формою організації сільського господарства, яка дає змогу зосередити виробництво певних видів продукції на окремих територіях і підприємствах та одержувати завдяки цьому кращі результати господарської діяльності – на думку В.Г. Андрійчука. На розміщення і спеціалізацію сільсько-господарського виробництва впливають природно-кліматичні, економічні, біологічні, соціальні та інші фактори. “Спеціалізація сільського господарства – це виробничий напрям підприємства, району, області, регіону, зони з раціональним поєднанням головних, додаткових і підсобних галузей” – за визначенням М.М. Васильєва. Ми також погоджуємося з твердженням П.К. Канінського, що виробничий напрям господарства характеризує його спеціалізацію. Відповідно його дослідженням, більшість економістів основним показником визначення рівня спеціалізації вважають структуру товарної продукції, яка відображає рівень розвитку товарних відносин кожного підприємства, його зв'язки в суспільстві.

Система показників, які характеризують економічну ефективність спеціалізації сільського господарства: вартість валової і товарної продукції на 1 га сільськогосподарських угідь, на 1 грн основних і оборотних фондів та 1 середньорічного працівника, затрати праці в людино-годинах на виробництво 1 ц продукції, собівартість 1 ц продукції, прибуток на 1 га сільськогосподарських угідь, рівень рентабельності сільськогосподарського виробництва.

Поняття концентрація і спеціалізація є взаємопов'язаними і взаємообумовленими. Існує тісний зв'язок між спеціалізацією і концентрацією виробництва: як правило, спеціалізація, пов'язана з масовим виробництвом, а саме з його концентрацією, а остання, у свою чергу, поглиблює спеціалізацію.

Виготовлення технологічної однорідної, високоякісної товарної продукції, яка відповідає запитам споживачів забезпечує спеціалізоване виробництво.

На думку багатьох західних економістів, яку ми також поділяємо, поділ праці шляхом є економічного розвитку, розвитку спеціалізації сільськогосподарського виробництва. Вони вважають, що спеціалізація забезпечує найкращі можливості для реалізації досягнень науки і техніки. При цьому створюються нові виробництва і предмети праці, зміцнюється матеріально-технічна база сільськогосподарського виробництва, підвищується кваліфікація кадрів. В результаті поглиблюється інтеграція між підприємствами.

Також, ми підтримуємо думку П.К. Канівського, що “успішний розвиток спеціалізації відбувається, насамперед, у галузях і сільськогосподарських підприємствах з високим рівнем механізації виробничих процесів, прогресивними формами організації та мотивації праці. Найбільше впливають ринкові відносини на спеціалізацію підприємств, що є основними виробниками товарної продукції, з якою вони виходять на ринок, визначаючи її пропозицію, а також як споживачі засобів виробництва та товарів не лише промислового, а й сільськогосподарського призначення, то визначають і попит на ринку, його кон'юнктуру. У конкурентній боротьбі виграють спеціалізовані підприємства, оскільки вироблена ними продукція, як правило, дешевша порівняно з багатогалузевими підприємствами. Поглиблення спеціалізації сільськогосподарських підприємств потребує в ринкових умовах розробки й обґрунтування виробничих типів підприємств з урахуванням попиту та можливостей виробництва конкурентоспроможної продукції”.

Важлива роль у поглибленні спеціалізації в подальшому належатиме маркетингу. При запровадженні на підприємстві його як ринкової моделі управління виробництвом та збутом передбачатиме планування та аналіз діяльності на основі попереднього дослідження потреб потенційних споживачів із визначенням споживчих характеристик продукції, що випускатиметься підприємством.

Висновки. Отже, поглиблення спеціалізації і підвищення концентрації виробництва на основі раціональних розмірів сприяють розширенню й удосконаленню виробничих та економічних зв'язків між галузями сільського господарства і є передумовою виходу сільського господарства України з кризи за сучасних ринкових відносин.

Література

1. Кріп Г. М. Вплив концентрації сільськогосподарського виробництва на його ефективність / Г. М. Кріп // Економіка АПК. – 2005. – № 2. – С. 46–50.
2. Мельник Л. Ю. Концентрація виробництва у сільському господарстві: тенденції і перспективи / Л. Ю. Мельник, П. М. Макаренко // Економіка АПК. – 2002. – № 2. – С. 11–17.
3. Андрійчук В. Г. Економіка аграрних підприємств : підручник. – 2-ге вид., доп. і перераб. / В. Г. Андрійчук. – К. : КНЕУ, 2004. – 624 с.

References

1. Krip H. M. Vplyv kontsentratsiyi sil'skogospodars'kogo vyrobnytstva na yogo efektyvnist' / H. M. Krip // Ekonomika APK. – 2005. – № 2. – S. 46–50.
2. Mel'nyk L. Yu. Kontsentratsiya vyrobnytstva u sil'skomu gospodarstvi: tendentsiyi i perspektyvy / L. Yu. Mel'nyk, P. M. Makarenko // Ekonomika APK. – 2002. – № 2. – S. 11–17.
3. Andriyчук V. H. Ekonomika agrarnykh pidpryyemstv : pidruch. – 2-ge vyd. dop. i perer. / V. H. Andriyчук. – K. : KNEU, 2004. – 624 s.

Надіслана/Written: 14.05.2013 р.
Надійшла/Received: 18.05.2013
Рецензент: д.е.н., проф. О. О. Орлов